

DICLE İLAHİYAT DERGİSİ

Dicle Theology Journal

Kuruluşu: 2000 e-ISSN: 2667-6273 Yayıncı: Dicle Üniversitesi

Cilt | Volume 27 • Sayı | Issue 1 • Haziran | June 2024

Müslüman Ermeniler: Hasköy Örneği *

Muslim Armenians: The Hasköy Example

Mehmet Ozan AHNAS

Corresponding Author | Sorumlu Yazar

Dr, Milli Eğitim Bakanlığı, Din Kültürü ve
Ahlak Bilgisi Öğretmeni

Diyarbakır, Türkiye
Ministry of National Education, Religious
Culture and Ethics Teacher

Diyarbakır, Türkiye

ozanahnas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2301-9057>

Esra Aslan TURAN

Doç. Dr. Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Diyarbakır, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Dicle University, Faculty of
Theology

Diyarbakır, Türkiye

esraleyl@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3929-7716>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 05.10.2024 • Kabul Tarihi | Accepted: 10.01.2024 • Yayın Tarihi | Published: 30.06.2024

Atıf | Cite As

Ahnas, Mehmet Ozan – Turan, Esra Aslan. “Müslüman Ermeniler: Hasköy Örneği”. *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/1 (Haziran 2024), 97-118. <https://doi.org/10.58852/dicd.1386373>

Yazar Katkıları: %50-%50

Author Contributions: %50-%50

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) altında lisanslanmıştır.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

* Müslüman Ermeniler: Hasköy Örneği adlı çalışma, 2019 yılında Dr. Esra Aslan TURAN tarafından yönetilen ve Dicle Üniversitesi BAP'tan proje desteği alan yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Müslüman Ermeniler: Hasköy Örneği

Öz

Araştırma alanında sayıca bir azınlık olarak yaşayan etno-dinî bir topluluğun, dindarlık gibi dinsel yaşamlarını ve gündelik hayat pratiklerini konu edinen bu çalışma, araştırma sorularını yönlendiren konular etrafındaki teorik tartışmalar ekseninde, saha çalışması verilerine dayandırılmıştır. Bu çerçevede araştırma; Muş'un Hasköy ilçesinde yaşayan Müslüman Ermenilerin dini hayatını ve kendilerini ifade etme biçimlerini, sihir, büyü, türbe ziyaretleri, nazar gibi popüler dindarlık inanış ve biçimlerini, eski inanç, kültür ve geleneklerini yeni dini kimliklerinde ne şekilde sürdürdüklerini nitel araştırma yöntemiyle anlamayı amaçlamıştır. Dinsel hayatın, anlamayı ve yorumlamayı gerektiren yapısı nedeniyle araştırma konusu, derinlikli görüşmeler yoluyla elde edilen veriler üzerinden analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede yapılan bu çalışmada, bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Hasköy'de Ermeniler, çoğu insan tarafından Hıristiyanlıkla eş değer görülmektedir. Araştırma alanında yaşayan Müslüman Ermenilerin çok azının bilerek ve isteyerek Ermeniliklerini ifade edebildikleri, bu çalışmanın ulaştığı bir diğer sonuç olmuştur. Muş'ta azınlık durumunda yaşayan Müslüman Ermeniler, kendileri için Ermeni isminden ziyade çoğunlukla Müslimin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Din, Etnik Kimlik, Kültür, Gelenek, Popüler Dindarlık, Müslüman Ermeniler.

Muslim Armenians: The Hasköy Example

Abstract

This study, which focuses on the religious life and daily life practices of an ethno-religious community living as a minority in the research field, is based on the fieldwork data in the context of theoretical discussions around the issues that direct research problems. Within this framework; The aim of this study is to understand the religious life of Muslim Armenians living in Muş and Hasköy their way of expressing themselves, popular religious beliefs and forms such as magic, magic, shrine visits, evil eye, and how they maintain their old beliefs, cultures and traditions in their new religious identities through qualitative research. Because of the nature of religious life that requires understanding and interpretation, the subject of the research is analyzed through the data obtained through in-depth interviews. In this study, some conclusions were reached. Armenians in Muş are regarded by many as equivalent to Christianity. The fact that very few of the Muslim Armenians living in the field of study could knowingly and willingly express their Armenianness was another result of this study. Muslim Armenians living in minority status in Hasköy preferred to use the Muslim name mostly for themselves rather than the Armenian name.

Keywords: Religion, Ethnic Identity, Culture, Tradition, Popular Piety, Muslim Armenians.

Giriş

Hem siyasi hem de akademik gündemde Türkiye’de yer edinen tartışma konularından biri de Ermeniler olmuştur. Çoğunlukla siyasi hadiseler bağlamında ele alınan Ermenilik/Ermeniler konusu ‘Ermeni Sorunu’ etrafında yoğunlaşmıştır. Ermeniler/ Ermenilik hakkında yapılan akademik çalışmaların büyük çoğunluğu; tarih, soykırım, 1915 olayları, Türk veya Osmanlı-Ermeni ilişkileri, Osmanlı veya Ermeni mezalimleri vb. konularını ele almıştır. Sosyal ve dini bir kategori olarak Ermenilerin gündelik hayat pratikleri, dini yaşayış biçimleri, popüler dindarlık şekilleri gibi konular, politik vb. kaygılardan ötürü geri plana itilmiştir.

Türkiye’de etnik- dinsel gruplar hakkında sosyolojik bakış açısıyla ve nitel yöntemin araştırma teknikleri kullanılarak bazı çalışmalar yapılmış olsa da Müslüman Ermeniler hakkında yapılan çalışmaların bu bakımdan eksik kaldığı söylenebilir. Ayrıca Ermeniler üzerine yapılan çalışmaların hemen hiçbirinde dindarlık merkezi bir tema olarak ele alınmamıştır. Gürsal Aksoy’un *Dersim; Alevilik, Ermenilik, Kürtlük* isimli eseri, Ermenilerin, Kürtlerin ve Alevilerin nitel yöntem ile analiz edildiği çalışmalardan bir tanesidir. Bu çalışmada, Dersim’de birlikte yaşayan bu üç grup arasındaki kültürel etkileşimlere yoğunlaşmıştır. Ancak Ermenilerin, toplumsal ve gündelik hayatlarının, İslamlaşma süreci sonrasında içinde yaşadıkları toplumla kurdukları kültürel ve dini ilişkilerinin yeteri kadar araştırıldığı söylenemez. Bunun yanı sıra Müslüman olmuş Ermenileri konu edinen çalışmalar yok denecek kadar az olsa da Müslüman Ermeniler hakkında yapılmış en etraflı eserlerin başında Hrant Dink Vakfı Yayınları’nda çıkan Müslümanlaş (tırıl)mış Ermeniler Konferansı tebliğleri kitabıdır. Bunun dışında yapılan çalışmaların büyük çoğunluğu anı, hikâye tarzında yazılmış eserlerdir. Müslüman Ermenilerin yaşadıklarını hikâyeleştiren ilk kitap 1991 yılında Sercan Can tarafından yazılan *Nenemin Masalları* isimli çalışmadır. Mıgırdiç Margosyan’ın anı tarzında yazılmış *Gâvur Mahallesi, Biletimiz İstanbul’a Kesildi, Söyle Margos Nerelisen?* ve Fethiye Çetin’in *Anneannem* eserleri bu konu etrafında yazılmış diğer önemli çalışmalardır.

1. Araştırmanın Yöntemi ve Veri Toplama Teknikleri

Araştırmada Muş Hasköy’de yaşayan Müslüman Ermenilerin, dini ve kültürel hayat görünümünün anlamacı ve yorumlamacı bakış açısıyla irdelenmesini amaçlamıştır. Bu meyanda din/dindarlık konusu, Müslüman Ermenilerin ele alışlarında esas mesele olarak görülmüş, bundan dolayı Müslüman Ermenilerin dini ve sosyal hayat pratiklerinin araştırılması, bu bölümün en önemli amaçlarından birini teşkil etmiştir. Bununla birlikte Müslüman Ermenilerin popüler dindarlık biçimlerinin neler olduğu ve dindarlıklarının nasıl görüldüğü araştırmanın önemli konularından bir diğeri olmuştur. Etnik-dinsel bir kimliğe sahip olan Müslüman Ermenilerin, eski gelenek ve kültürlerini sonradan edindikleri yeni dini kimliklerinde nasıl sürdürdükleri, Hasköy’de Ermeni olmayanlar tarafından nasıl isimlendirildikleri, bu etiketlemelerin Müslüman Ermeniler tarafından nasıl görüldüğü, bunlara karşı Müslüman Ermenilerin kendilerini nasıl isimlendirdikleri ve kendilerini hangi etnik gruba ait hissettikleri araştırmanın irdelediği diğer problemler olarak ifade edilebilir.

Bugün Türkiye’nin birçok yerinde Müslüman Ermeniler yaşamaktadır. Ancak araştırmanın belli bir kapsamla sınırlandırılması gerekmektedir. Bundan ötürü araştırmanın kapsamı Muş ili ve Hasköy ilçesinde yaşayan Müslüman Ermeniler sınırlı tutulmuştur. Araştırma süresince bölgede yaşayan Müslüman Ermeniler, Ermeni olmayan Müslümanlar olmak üzere toplamda 30 kişi ile görüşme imkânı olmuştur. Araştırma grubundaki görüşmecilerden 20’si Müslüman Ermenilerden oluşmaktadır. Görüşmecilerin mahremiyetlerini sağlamak adına ve araştırma boyunca katılımcıların büyük çoğunluğu konuşmayı kabul edip haklarında hiçbir bilgi verilmesini istemediklerinden ötürü boyunca, bir görüşmeci dışındaki katılımcıların kimlikleri gizli tutulmuştur. Bu görüşmeci gerçek kimliğinin kullanılmasını istemesine rağmen kod isim kullanılmıştır. Müslüman Ermenilerle yapılan görüşmelerin

yanı sıra mahalle muhtarlarıyla, yine ilçedeki esnaflarla, öğretmenlerle görüşmeler yapılmıştır. Ayrıca Muş merkezde *Asılsız Ermeni Soykırımı İddialarıyla Mücadele Derneği* başkanıyla görüşülmüştür. Muş merkezde birçok defa görüşme çabası içine girilen *Daron: Ermenilerle Dayanışma Derneği*'nin başkan veya yöneticileriyle görüşmek bazı tali sebeplerden ötürü mümkün olmamıştır.

Müslüman Ermenilerin, sosyo-kültürel özellikleri dikkate alınarak ve resmi bir görüşme havası yaratmamak adına görüşmeler tek bir usul takip edilerek yapılmamıştır. Bazen enformel sohbet tarzı görüşmeler yapılmış, kimi zaman da bir rehber görüşme formu yardımıyla görüşmeler ses kayıt cihazı ile kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda görüşülen kişi ile doğal bir ortamda sohbet tarzındaki görüşmelerle araştırmayı doğrudan ilgilendirmeyen sorularla akıcı bir sohbet yakalanmaya çalışılarak gerginlik ve resmiyetin giderilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada kullanılan tekniklerden biri derinlemesine mülakattır. Mülakat tekniği ile bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin, dinî hayat biçimlerini, halk ve popüler dindarlık bağlamında anlamaya çalışmak, din-etnik yapı etkileşimlerini, kültür ve gelenek bağlamında irdelemek, etnik ve dinî inanç ve anlayışlarının gündelik hayata yansımalarını ve kendileriyle ilgili algılarını keşfedebilmek hedeflenmektedir. Bu bağlamda, görüşme yapılan kişilere birtakım dinsel ölçme soruları sormaktan ziyade kişinin davranış ve düşünme, gündelik hayatı sürdürme biçimlerini dini açıdan nasıl etkilediğini anlamaya yönelik sorular etrafında bir sohbet kurulmaya çalışılmıştır. Araştırma grubunun kendi söylemler üzerinden din ve etnik yapı etkileşimlerinin neler olduğunun izlenmesi amacıyla, bölgede uzun süre geçirilerek gözlemler yapılmıştır. Ayrıca bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin, sihir, büyü, türbe ziyaretleri, nazar gibi halk dindarlığı inanışlarının neler olduğunun ve bu inanışların zaman ve mekân bağlantıları bulunmaya çalışmak hedeflenmiştir. Türkiye’de yapılan birçok çalışmada dindarlık çoğunlukla niceliksel bir olgu olarak ele alınmıştır. Bu da dindarlığın insanlarda az ya da çok miktarda var olan bir olgu olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Bu teknikle yapılan çalışmalarda dindarlığın niteliksel farklılıkları gözden kaçırılmıştır. Bunun farkında olarak, niceliksel araştırma yönteminin ortaya çıkarmadığı ayrıntılar keşfedilmeye çalışılmıştır.

Alan araştırmasında mülakatlar, çoğunlukla nitel yöntemin en çok kullandığı tekniklerden biri olan derinlikli mülakat tekniği ile yapılmıştır. Çalışma sahası olan Muş’ta yaklaşık olarak bir yıl (2017-2018 yılları) boyunca aralıklarla gözlemler ve mülakatlar yapılmıştır. Sahada Müslüman Ermenilerle yapılan mülakatlar genellikle kahvehane, çay bahçesi, iş yeri gibi mekânlarda sohbet havasında yapılmıştır. Araştırma alanında görüşmecilerin, çalışmanın konusunun verdiği kaygılardan ötürü kimliklerinin gizliliğini korumaya dönük bir beklentileri olduğundan, görüşme yapılan kişilere öncelikle istemeyenlerin kimliklerinin açıklanmayacağı konusunda güvence verilmiştir. Az da olsa ev ziyaretleri yapılmış ancak, araştırma konusunun bazı görüşmeciler açısından bazı hassasiyetler içerebileceği düşünüldüğünden dolayı mülakatlarda ev ortamlarında mülakat yapılmamış, sadece gündelik hayatın gözlemlenmesi amacıyla bu ziyaretler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerde veriler, bazen not alınarak bazen de ses kayıtlarıyla toplanmıştır. Elde edilen veriler önceden planlanmış başlıklar altında sınıflandırılmayıp, sahada ön plana çıkan konular etrafında gruplandırılmıştır. Bu teknik ile araştırma boyunca elde edilen verilerin çalışmayı şekillendirmesi hedeflenmiştir. Bu gruplaştırmalardan sonra sahada toplanan veriler Word’e dökülerek temalandırılmaya çalışılmıştır. Daha sonra araştırma bulguları, nitel yöntemin analizleri ışığında anlamacı ve yorumlamacı bakış açısıyla irdelenmeye çalışılmıştır.

2. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

2.1 Dindarlık ve Dinin Toplumsal İşlevleri

Toplumunu oluşturan sosyal gruplar ve kurumlar arasındaki ilişkileri incelemeye çalışan sosyoloji, toplumun farklı parçaları arasındaki iç bağımlılığı anlamayan çalışan bir bilim dalıdır. Toplumsal hayatı

bir büyük olarak ele alan sosyoloji, Berger'in ifadesiyle 'özeldeki geneli' ya da 'benzerlik içindeki farklılığı gören' bir disiplindir¹. Din, sosyolojinin incelediği ve anlamaya çalıştığı en önemli kurumlardan biridir. Bu yönüyle sosyoloji dini sosyal fonksiyonları üzerinden tanımlaya çalışır. Kurucu sosyologlar dinin modernlikle beraber gücünü kaybettiğini düşünmüşlerdir. Weber, dinin insan hayatını etkileme ve belirleme gücünü yitirdiğini ifade etmiştir. Weber'in bu yaklaşımı ortaya koyduğu dönem, sekülerleşmenin belirginleştiği, rasyonel ve bilimsel yaklaşımın dinin yerini aldığı, dünyanın büyüünün bozulduğu, dinin toplumsal kurumlar üzerindeki hâkimiyetini kaybetme sürecine girdiği bir dönemdir.² 1950'lerden sonra sosyal bir olgu olarak din yeniden canlanmış, özellikle İkinci Dünya Savaş'ında sonra her geçen gün etkisini artırmış, insanları etkilemeye ve hayatlarına anlam katma işlevlerine devam etmiştir. Dinin bu fonksiyonlarının yeniden görünür hale gelmesi de sosyologların ilgisini çekmiştir.

Din sözcüğünün birbirinden farklı çok sayıda tanımı yapılmaktadır. Çünkü din, tek bir ilke ya da öze karşılık gelmekten çok, kolektif bir ad olarak ele alınmaktadır. Birçok bilimsel disiplinin ilgi alanına giren din olgusunun bütün yönleriyle tanımlanması elbette ki mümkün değildir. Dini tanımlamaya çalışan farklı disiplinler de dinin sadece bir yönüne vurgu yaparak tanımlar yaptıkları için birden fazla din tanımı ortaya çıkmıştır. Örneğin Durkheim dinin kolektif yönü, Pratt tavır, Schleiermacher duygu, Menzies ibadet ve Müller inanç yönü üzerinde durmakta, dolayısıyla bu tanımlardan her biri dinî tecrübenin bütün yönlerini kuşatan kapsayıcı tanımlar olmaktan ziyade onu çeşitli yönleriyle anlama imkânı sağlayan araçlar olmaktadır.

Din tanımları sosyolojik açıdan belli bir dini değil, ilahi olsun olmasın bütün dinleri göz önüne alarak yapılmaktadır. Bu tanımlar özsel ve işlevsel tanımlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Sosyolojik din çalışmaları dinin özellikle işlevsel tanımları üzerinden yürütülür. Diğer bir ifadeyle din sosyolojisi literatüründe birey ve toplum hayatındaki din fonksiyonları vurgulanmaktadır. Dinin bu tanımına göre din, toplum için işlevsel ve insan yaşamı için önemli bir yere sahip öge olarak görülür. Durkheim, dini işlevselliğinden hareketle tanımlayan kurucu sosyologlardan biri olarak kabul edilmektedir. Ona göre din, kutsal şeylerle ilgili inanç ve ibadetlerden oluşan, mensuplarını yasak ve dokunulmaz kabul edilen şeyler konusunda Kilise adı verilen bir cemaat etrafında birleştiren bütüncül bir inanç ve ibadet sistemidir.³ O, dinin insanları bir cemaat altında toplayarak çok önemli bir işlevi yerine getirdiğini düşünmektedir. Wach ise, dini tecrübenin insanda sosyal ve ahlaki gerçekliği ortaya çıkardığını vurgulamaktadır. O, dinin sosyal bütünleşmeyi ve sosyalleşmeyi sağlama gibi temel bir amacı olmamasına rağmen insanı sosyalleştirdiğini ve sosyal bütünleşmeyi sağladığını düşünmektedir. Weber için de din, aşkın, otonom bir güce katılma değil, insanı anlamlandırma ile ilgili bir eylemdir.

Toplumsal gerçeklik içinde ve insanın dünyasında din hem kitabi hem ameli hem psikolojik hem sosyolojik hem sübjektif hem de objektif yönü itibarıyla bir bütün olarak var olur.⁴ Din kişisel, siyasal ve sosyal yaşam için olmazsa olmaz bir fenomen olduğu için birey ve toplumları dinden ayrı düşünmek mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda "toplumların kendilerini ifade etmelerinde, kimlik edinmelerinde ve kimliklerini ortaya koymalarında, sahip oldukları inanç, umut ve değerleri taşımayı sürdürmelerinde, olaylar karşısında tutum ve davranış geliştirmelerinde vs. din ve dinî inançlar etkili olur."⁵ Bergson, ister özünde isterse rastlantı sonucu sosyal olsun hangi biçimde açıklanırsa açıklansın "din her zaman bir toplumsal rol oynamıştır." diyerek dinin toplumsal önemine dikkat çekmiştir.⁶ Bütün

---

¹ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji* (Bursa: Ekin yayınevi, 2017), 2-3.

² John Macionis, *Sosyoloji*, çev. Vildan Akan (Ankara: Nobel Yayınları, 2015), 489.

³ Niyazi Akyüz, *Dini Gruplar Sosyolojisi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Uzaktan Eğitim Yayınları, 2016), 38.

⁴ Ejder Okumuş, *Dinin Gölgesinde*, (Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017), 20.

⁵ Ejder Okumuş, *Dinin Toplumsal İnşası*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015),87.

⁶ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*, (İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999),179.

dinler, aile, millet, eğitim, ahlak, hukuk, sanat, evlilik ve ekonomi gibi toplumsal kurumlarla karşılıklı bir ilişki içerisinde. Aynı zamanda din toplumsal grupların kültürüyle kaynaşmış olarak bulunur. Bu ilişkiler sayesinde din toplumu, toplum da dini etkiler ve değiştirir.

Bütün dini inanç ve ritüellerin toplum içerisinde gördüğü bazı fonksiyonlar vardır. Buna diğer bir ifadeyle dinin toplumsal işlevleri ya da dinin sosyolojik rolü de denilebilir. Sosyal boyutlarıyla dinin toplum ile kurduğu karşılıklı ilişkilerinin anlaşılabilmesi için dinin toplumsal (sosyolojik) işlevlerinin bilinmesi gerekmektedir. Dinin sosyal işlevleri; ideoloji ve kimlik kazandırma, isteklendirme, meşrulaştırma, ayırıştırma ve çatıştırma, birleştirme, rehberlik, organizasyon ve cemaatleştirme, sosyalleştirme, sosyal kontrol sağlama, kültürü koruma şeklinde sıralanabilir. Bununla birlikte Durkheim, toplumun varlığını devam ettirmesi için dinin sosyal dayanışma, toplumsal kontrol, anlam ve gaye katmak gibi üç işlevinden bahseder. Din insanları bazı norm ve sembollerle bir arada tutar. Yine pek çok din toplumsal uyumu gözetir. Bunun için de insanları kültürel normlara uymaya davet eder. Dini düşünce insanlara hayatın daha büyük amaçları olduğu duygusunu verir.⁷ Sembolik etkileşimci yaklaşım dinin toplumsal olarak inşa edildiğine, sosyal çatışmacı yaklaşım ise dinin sosyal eşitsizliği ortaya çıkaran rolüne vurgu yapar. Kral Marx'a göre din, statükoyu meşrulaştırmak yoluyla yönetici elitlere hizmet etmekte ve insanların dikkatini sosyal eşitsizliklerden başka yönlere çekmektedir. Çeşitli toplumsal durumlarda insanlara takip edecekleri tutum ve davranışları belirleyen din, sosyal olarak bir zihniyet kazandırma işlevi yürütmektedir. Din, insanlara belli bir dünya görüşü sağlar ve bu sayede onların dünyevi olaylar karşısında nasıl bir eylem içinde bulunacaklarını belirler. Kimlik kazandırma/kimliklendirme yoluyla din, insanın içinde yaşadığı sosyal çevrede tanımlamasını ve diğerlerine dönük bir bakış açısı geliştirmesini sağlar. Dinin sosyal hayatta en fazla kuşatıcı işlevlerinden biri meşrulaştırmadır. İnsanlar yaptıkları ve karşılaştıkları birçok şeye geçerlilik kazandırmak için dine başvurabilir. Kadın ve erkeğin toplum içindeki konumlarından, sosyal düzene, toplumsal kurumların işleyiş biçimlerinden herhangi bir grup içinde yüksek statüye sahip olanların üstünlüklerine kadar din birçok yapıyı rasyonelleştirme yoluyla meşrulaştırabilir. Sosyal ve kültürel ilişkileri, ekonomi ve siyasi olayları anlayabilmede dinin meşrulaştırma işlevini açıklamak büyük önem taşımaktadır. Dinler genelde bir topluluğa ait olma bilinci kazandırarak ve diğer dinlere ait olanların ve dinin ilkelerine uymayanların “ötekiliğini” vurgulayarak önyargı, düşmanlık ve şiddeti destekleyen görüşler ve değerler içerebilir. Sosyal hayatta insanları toplumsal norm ve değerler çerçevesinde tutan din, toplumsal kontrolü sağlayabilmektedir. Buna başka bir deyişle sosyalizasyon, yani kişinin onaylanan davranışları öğrenmesi de denilebilir. Berger'e göre sosyal kontrol, sosyolojide en çok kullanılan kavramlardan biridir. Ona göre bu kavram, itaatsiz üyeleri yola getirmek için toplum tarafından başvuru alan çeşitli araçlara atıfta bulunur.⁸

Dinî hayat ve dinsellik çalışmalarında dindarlığın hangi kriterlere göre kategorileştirileceği sosyolojik çalışmaların en önemli sorunlarının başında gelmektedir. Çünkü dinî hayat ve dinsellik, içinde geliştiği topluma ve kültüre göre şekillenir ve farklılık kazanır. Dini hayat ve dindarlık tarihi ve sosyolojik olarak bir toplum ve kültür ortamında, çeşitli iç ve dış etkenler çerçevesinde bu yapısal unsurların dinamiğine göre şekillenir ve hatta değişime uğrayarak yeni formlar kazanır.⁹ Ayrıca dindarlığın çok boyutlu yapısı bir kategorileştirme yapmayı zorlaştırır da dindarlık, bazı temel karakteristikler açısından sınıflandırma yapılabilecek bir niteliğe sahiptir. Dindarlığın çeşitli boyutlarının sosyolojik incelenmesi, öncelikle insan faaliyetlerinin anlaşılmasında merkezi ve teorik bir öneme sahiptir. Bundan dolayı bazı din sosyologları, dini tecrübenin ifade şekillerini birbirinden farklı dindarlık tipolojileri ortaya koyacak şekilde kategorize etmişlerdir. “Din sosyolojisi araştırmalarında

⁷ Macionis, Sosyoloji, 489.

⁸ L. Berger, Peter, *Sosyolojiye Çağrı*, çev. A. Erkan Koca, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 90.

⁹ Ünver Günay-Celalettin Çelik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, (Adana: Karahan Kitapevi, 2006), 30.

tipolojik yöntemin uygulanışını, Max Weber'in 'ideal tip' anlayışından J.Wach'ın dinî gruplar, otorite ve din ve devlet ilişkileriyle ilgili tipolojileri ile G.Mensching'in dinî cemaat, teşkilat ve önder tiplerine kadar birçok alanda görmek mümkündür."¹⁰ Glock, dini hayatın; tecrubi, ritüalist, ideolojik ve geleneksel dört boyutunun olduğunu ifade eder. Glock, daha sonra Stark ile birlikte gerçekleştirdiği araştırmada dini yaşayışın, inanç, dini pratikler, tecrübe, bilgi ve etki olmak üzere beş boyutu olduğunu söyler. Wach, dindarlığın, akide (teori), ibadet (uygulama) ve cemaat olmak üzere üç boyutunun olduğunu ifade eder. H.Freyer, Wach'ın bu tasnifine Weber'in "dini zihniyet" veya "ahlak" adını verdiği dördüncü bir boyutu ilave eder.¹¹ Yine Fransız sosyal bilimci Gabriel Le Bras, dini yaşantı içerisinde üç ana boyut ayırt etmektedir ki bunlar 'komünial', 'sivil' ve 'süpranatural' alanlardır. Max Weber, dindarlık tiplerini 'statü tabakalaşması' şeklinde kavramsallaştırmıştır. Çiftçi dindarlığı, şövalye ruhlu savaşçıların dindarlığı, burjuva dindarlığı, tüccar ve zanaatkarların dindarlığı, şehir dindarlığı, köy dindarlığı, entelektüellerin ve aydınların dindarlığı, büyüsel dindarlık, ayıncı dindarlık Weber'in dindarlık tipolojisinde mevcut olan kategorilerdir. Dolayısıyla din üzerinde yapılmış sosyolojik çalışmalarda dindarlık bağlamında ideal tiplendirme girişimlerine sıklıkla rastlanır. Sonuç olarak dindarlığın gündelik hayatın akışı içerisinde pek çok etkinlik ve biçiminin olduğu söylenebilir. Bu bakımdan dindarlığın kurumsal olmayan ritüel ve pratiklerinin gündelik ve sosyal hayat içerisindeki yeri, din sosyolojisi çalışmalarında üzerinde durulan konular arasında ifade edilebilir.

2.2 Türkiye'de Ermeni Müslüman İlişkileri ve Din

Anadolu'da Ermenilerle Müslümanların yüzyıllarca ciddi bir problem olmadan bir arada yaşadığı iddia edilir. Osmanlı devleti döneminin sonlarına kadar devam eden bu barışçıl ortamın dış faktörlerin etkisi ve 19. Yüzyılda Müslümanlarla Ermeniler arasında ciddi uyuşmazlıkların ortaya çıkmasıyla bozulduğu konuyla ilgili yapılmış çalışmalarda ifade edilir. Bunun böyle olup olmadığını araştırıp ortaya çıkarmak bu çalışmanın sınırları dışındadır. Akademik literatürde bu konuya yaklaşımın çoğunlukla ideolojik olmasından ötürü Ermeni-Müslüman ilişkileri ve özellikle bu ilişkilerin Osmanlı Devleti'nin son yıllarına denk düşen dönemi hakkında bilimsel titizlikle yapılmış yeterli çalışmanın olduğunu söylemek mümkün değildir. Müslümanlarla Ermeniler arasındaki ilişkileri açıklamak için tarihsel serüveni İslam'ın doğuşundan başlatıp Osmanlı'nın yıkılışına kadar götürmek meseleyi daha anlaşılır kılacaktır. Bununla birlikte Ermeni Müslüman ilişkilerini bütün dönemleriyle derinlemesine irdelemek konunun sınırlarını aşacaktır. Bundan dolayı meseleyi temel hatlarıyla ifade etmek yeterli görülmüştür. Ermeni- Müslüman ilişkilerinin bu çalışmada ele alınmasının sebebi, araştırma alanındaki Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslüman arasında gündelik hayat ilişkilerinin öne çıkan konulardan biri olmasıdır. Geçmişten günümüze aynı bölgelerde yaşayan bu iki grubun ne gibi ilişkiler yaşadığının bilinmesi Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkilerin anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

Din, Osmanlı Devleti'nde Müslüman ve Hıristiyan milletlerin toplumsal durumlar karşısında takip ettikleri tutum ve davranışların ortaya çıkışında daima önemli bir etken olmuştur. Osmanlı Devleti'nin İslam dininin 'dinde zorlama yoktur' ilkesi gereği Hıristiyan azınlıklara karşı dini hoşgörü ile davrandığı¹² ancak Fransız devriminin de etkisiyle, bağımsızlık savaşları vererek imparatorluktan ayrılan Hıristiyan azınlıkların tavırlarının, Osmanlı Devleti tarafından devlete ihanet olarak görüldüğü

---

¹⁰ Ünver Günay, *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*,259.

¹¹ Günay-Çelik, *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*, 30.

¹² Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Kitapevi, 2012), 58-61.

söylenbilir.¹³ Dünyaya yayılan aydınlanmacı fikirler Hıristiyan azınlıkları da etkilemiş, bağımsızlık ayaklanmaları bir süre sonra din savaşlarına dönüşmüştür. Ayaklanmalarda meydana gelen ölümler Batılı devletlerin baskısı ve Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hıristiyanlara karşı insan haklarının çiğnendiği konusunda oluşan kamuoyunun da etkisiyle yapılan reformlar, Müslüman ve Hıristiyan halk arasında düşmanlıkların oluşmasına sebep olmuştur.¹⁴ Yine Rusya, Fransa, ABD, İngiltere gibi ülkeler dinsel nedenlerle Osmanlı'daki gayrimüslimlerle ilgilenmişler, kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni azınlık halklar konusunda reformlar yapmaya zorlamışlardır.¹⁵ Özellikle Islahat Fermanı ile Osmanlı tebaasındaki Müslüman ve Hıristiyan milletler arasındaki denge Hıristiyanların lehine dönmüştür. Böylece Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayrimüslim ve Müslümanlar arasındaki sosyal, ekonomik ve dini ilişkilerde toplumsal dengeler bozulmuştur. Çünkü devletin resmi dini İslam'dı ve Müslümanlar, İslam dininin mutlak doğru din olduğu inancıyla kendilerinin gayrimüslimlerden daha üstün olduklarını düşünmekteydiler. Osmanlı Devleti'nde Müslümanlar devletin yanı sıra dinin de vermiş olduğu yetkiyle yönetilen değil yöneten durumdaydılar.¹⁶ Bu yüzden kaybedilen sadece ekonomik statü değildi aynı zamanda dini hâkimiyet de zedelenmiştir. Bu da Müslümanları derinden derine rahatsız etmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde Müslümanların yeniden yöneten durumuna geldikleri söylenebilir. Çünkü cumhuriyetin ilanından sonra yaşanan siyasi ve sosyal gelişmeler Ermenileri yaşadıkları toplumda azınlık durumuna düşürmüştür. Bu da Müslümanların yeniden Ermeniler üzerinde siyasi ve sosyal hâkimiyet sağlamasına neden olmuştur. Muş'ta yapılan görüşmelerde, Ermenilerin Müslüman olmadıkları takdirde toplumda ciddi problemler yaşayacaklarını ifade edenler olmuştur. Bu durum Müslümanların Osmanlı devletinin son dönemlerinde sahip oldukları psikolojik ezilmişlik duygularından kurtulup yeniden yöneten durumuna geldiklerini göstermektedir.

3. ARAŞTIRMA BULGULARI

3.1 Müslüman Ermeniler: Kimlik ve Aidiyet

Saha çalışması boyunca en sık karşılaşılan verilerden biri Ermeniliğin Hıristiyanlıkla eşdeğer görülmesidir. Bu yüzden Türkiye toplumunda Ermenilik kavramı genellikle din merkezli bir anlam içermektedir. Muş'ta Ermeniliğin dini bir kimliğin ifadesi olmasından öte etnik bir kimliğe karşılık geldiğini düşünenler katılımcılar da olmuştur. Çalışmada Ermenilerin Hıristiyanlık öncesi inanışlarının olması ve sonradan Hıristiyanlık dinini kabul etmeleri, Ermeniliğin belirli dini bir kimliğe karşılık gelmediğinin bir kanıtı olarak ifade edilmiştir. Hıristiyanlıktan önce Ermenilerin tıpkı geçmişte yaşamış diğer topluluklar gibi güneşe, aya, yıldıza dair inançlarının olduğu bilinmektedir. Görüşmecilerin büyük bir kısmına araştırma yürütülen süre boyunca Ermeniliğin ne anlama geldiği, neyi ifade ettiği ile ilgili soruları sorulmuştur. Hasköy'de esnaflık yapan bir Müslüman Ermeni ile yapılan görüşmede *Ermeniliğiniz size hatırlatıldığında bundan rahatsızlık duyar mısınız?* sorusuna verdiği cevaptan Ermeniliğin hala güçlü bir şekilde dini bir kimlik olarak algılandığı anlaşılmaktadır:

Böyle bir şeyi bilerek, isteyerek, sırf fitne sokmak için sorduğunda onu Allah'a havale ediyorum. Hatırlattığında onu Allah'a havale ediyorum. Çünkü ben Ermeni olduğumu kabul etmiyorum, ben Müslüman'ım. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Araştırmada bu soruya Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğu, kendilerini toplumla ve Müslümanlıkla özdeşleştirmenin bir ifadesi olarak benzeri cevaplar vermiştir. Ermeniliğin din değil de

¹³ Şenol Kantarcı, *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, (İstanbul: Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 29.

¹⁴ Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, (İstanbul: Su Yayınları, 2001), 78-79.

¹⁵ Kantarcı, *Tarih ve Uluslararası İlişkiler Boyutuyla Ermeni Dosyası*, 30.

¹⁶ Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, s.70.

etnik bir kimliğe işaret ettiğini, din olarak algılanmasının toplumlar arasında ayrımcılıklara sebebiyet verdiğini ifade edilmiştir:

Maalesef Türkiye’de insanlar kendisinden olmayanlara çok farklı bakıyorlar. Mesela benim bir kız öğrencim vardı. İran’dan göçmen, Kürt bir ailenin çocuğuydu. Bir gün bana gelip dedi ki: Türkiye’de insanlar kendisinden olmayanlara çok farklı bakıyorlar. Yine benim Alevi bir öğrencim vardı. Bana olan samimiyetinden dolayı Alevi olduğunu ifade etti, çekinerek. Bana dedi ki ben Aleviyim siz Müslümansınız. Dedi aslında hepimiz Allah’ın yarattığı kullarız. Alevi olmuş Sünni olmuş Ermeni olmuş ne fark eder ki. Ben de ona dedim ki: maalesef bizim en büyük problemimiz birbirimize karşı tahammülümüz yok. Bir insanın milletinden dolayı utanması da dininden dolayı utanması da ayıptır. Bunun yanında ne mutlu Batmanlıyım ne mutlu Aleviyim ne mutlu Ermeni’yim demesi de ahmakça bir şeydir. Aslında ortada yanlış bir düşünce var. Mesela ben doğma büyüme Ermeni’yim. Müslüman oldum aslında ben yine Ermeni’yim. Çünkü Ermenilik aslında bir ırktır. Kürt Müslüman var, Kürt Hıristiyan var, Kürt dinsiz var. Irkı Kürt’tür, dini farklıdır. Ancak çoğu insan Ermeniliği bir din olarak algılıyor maalesef. O yüzden aslında dil, din ve etnik yapı farkını çok iyi görmek lazım. Çünkü Ermenilik bir din değil ırktır. Yahudiler gibi mesela çoğu insan Yahudiliği bir din olarak görür. Oysa Yahudilik etnik bir yapıyı ifade eder. (Öğretmen, 35 yaş, Muş)

Türkiye’de yaşayan diğer etnik gruplardan ziyade Ermenilerin Müslüman olması daha fazla dikkat çekmektedir. Özellikle Osmanlı devletinin son yıllarında yaşanan siyasi ve sosyal hadiselerin Ermeniler hakkında böyle bir yaklaşımın oluşmasının temel nedeni olduğu söylenebilir. Araştırma yapılan bölgede Ermeniler, diğer etnik gruplardan farklı olarak toplumun diğer gruplarınca dini bir grup olarak düşünülmesi, Ermenilerin toplum tarafından içselleştirilmediklerini ve Ermeni olmayan Müslümanların geçmişe dönük hafızalarının halen diri olduğunu gösterebilir. Hikâyelerle nesilden nesile aktarılan bu toplumsal hafızanın izlerinin Ermeniler için yapılan tahlillerde belirgin olduğu görülmektedir. Müslüman Ermeniliğin bu etnik içeriği, kimi zaman Müslüman Ermeniler tarafından ve kimi zaman da Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından bir övgü olarak ifade edilmektedir. Nitekim Hasköy’de pazarlamacı olarak çalışan Müslüman bir Ermeni’nin görüşmeye şu ifadelerle başlaması bunu daha anlaşılır hale getirmektedir:

Şimdi biz günlük yaşantımızda diğer insanlardan farklı bir durumda değiliz. Hatta Ermeni olduğum için kendimi daha üstün bir statüde daha ayrıcalıklı olarak görüyorum. Ermeni olduğum için bana biraz daha ilgi alaka var. Çünkü benim kişiliğim ile dürüstlüğümlü ile itibarım ile diğer insanlar nezdinde kendimi biraz daha artı durumda görüyorum. Bunu sadece Ermeni olmaya bağlamıyorum tabi. Verdiğim sözü tutmamdan verdiği göreve sadık olmamdan dolayı diğer insanlar beni daha sadık kendilerine daha yakın görüyorlar. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Hasköy’de Ermeni olmayan Müslüman bir esnafın bu konu hakkındaki görüşleri, Ermenilerin nasıl bir topluluk olarak görüldüğünü göstermektedir:

Ben dükkânımda çalıştıracağım güvenilir dürüst bir çırak arıyordum. Geçen (Müslüman bir Ermeni’nin) yanında bir genç gördüm ve dedim ki bu senin oğlun mu? O (Müslüman Ermeni) da bana evet deyince hemen dedim gel benim yanımda çalış. Çünkü biliyorum onların güvenli olduğunu dürüst olduğunu. Bu yüzden oğlunun yanında çalışmasını istedim. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Müslüman Ermeniler hakkındaki bu *dürüstlük* algısının araştırma yapılan bölgede çok yaygın olduğu tespit edilmiştir. Ancak özellikle ticari ilişkilerde Müslüman Ermenilerin dürüstlükleri ile övüldükleri gözlemlenmiştir. Sayıca azınlık durumunda olan Müslüman Ermenilerin içerisinde yaşadıkları topluma ayak uydurmanın ve tutunabilmenin bir yolu olarak güvene dayalı ekonomik ilişkiler geliştirdikleri de ifade edilebilir.

Ermeniler hakkındaki tanımlamalar, *damga* kuramını akıllara getirmektedir. Damga, sosyal açıdan tamamen kabul görme vasfından men edilmiş bireyin durumuna ilişkin bir terimdir.¹⁷ Damga, kişinin benlik tanımını ve sosyal kimliğini büyük ölçüde değiştiren olumsuz etiket olarak da tanımlanabilir.¹⁸ Yunanlar damgayı, görsellikten faydalanarak işaret edilen kişinin ahlaki statüsünde olağan dışı ve kötü ne varsa ifşa etmeye yönelik bedensel işaretleri kastederek kullanmışlardır. Ancak, sosyolojide damga teorisi sembolik etkileşimci yaklaşımdan doğmuş ve Becker, Lemert, Short ve Nye gibi birçok düşünürü etkilemiştir. Becker, *Outsiders* isimli kitabında damga kuramını sapma kavramından yola çıkarak ele almış ve sapmayı, bir kişiye, daha çok diğerleri tarafından uygulanan norm ve yaptırımların bir sonucu olarak analiz etmiştir.¹⁹ Sapma, bir toplulukta çok sayıda insan tarafından kabul edilen bir dizi kurala uymama olarak da tanımlanabilmektedir.²⁰ Etiketleme kuramı sapmayı birincil ve ikincil sapma olarak ikiye ayırmaktadır. Birincil sapma toplum tarafından kabul edilmeyen ve hoş karşılanmayan bir davranışın gerçekleştirilmesini ifade ederken, ikincil sapma kişinin bu eylemi gerçekleştirme durumunda toplum tarafından verilen tepkiler anlamına gelmektedir. İkincil sapma, Goffman'ın ifadesiyle sapma kariyerinin başlangıcıdır. Goffman'a göre insanlar sapkın davranışlara güçlü bir şekilde bağlandıkça sosyal kimliklerini büyük ölçüde etkileyen damgalar edinirler. Sabit bir özelliği yansıtmaktan ziyade, değer kaybı ilişkisini yansıtan damgayı Goffman üç tip halinde (bedensel, ahlaki ve kabilesel damga) sınıflandırmış ve bunların insanların karşılıklı ilişkilerini ne şekilde etkileyip yönlendirdiğini analiz etmiştir. Goffman, bedensel korkunçluklar yani fiziki deformasyon damgaları; ruh bozukluğu, bağımlılık, eşcinsellik, işsizlik gibi ahlaksızlık olarak algılanan bireysel karakter bozukluklarına dair damgalar ve ırk, ulus ve din gibi etnolojik damgalar olarak üç damga tipinden bahsetmektedir.²¹

Araştırma süresince Müslüman Ermeniler için Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından çoğunlukla birkaç tür damganın kullanıldığı söylenebilir. Bunlardan ilki; Ermeniliğin toplumda Hıristiyanlıkla eş değer görüldüğü dini damga, diğeri ise yukarıdaki görüşmecimin ifade ettiği şekliyle bedensel damgadır. Bunun yanı sıra görüşmecilerin bazılarının Ermenilerin inatçı ve cimri olduğuna dair görüşleri Goffman'ın bahsettiği bireysel karakter bozuklukları damgasını hatırlatmaktadır. Benzer şekilde Ermeni olmayan toplumun büyük bir kısmının Ermeniliği Hıristiyanlıkla eş değer görerek Müslüman Ermeniler için sonradan Müslüman olmuş anlamında Dönme veya Bavfille isimlendirmesi kullandıkları belirtilmiştir. Bu damgalar tıpkı Goffman'ın damga teorisinde olduğu gibi, kendilerinin de adilane bir şansa ve muameleye hakları olduğunu ifade etmeye çalışmışlardır. Goffman, bir damgaya doğuştan sahip olan bireylerin sahip oldukları dezavantajlı durumları sonradan öğrenebileceklerini düşünmektedir. Ermeni kimliklerini okul çağlarında kendilerine bavfille dendikten sonra öğrendiklerini ifade eden görüşmecilerden biri, o zamana dek kendine yakın hissettiği kişilerin aslında hiç de o kadar

---

¹⁷ Erving Goffman, *Damga*, çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, S. Ağırnaslı (Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014), 21.

¹⁸ Macionus, *Sosyoloji*, 223.

¹⁹ Ramazan Aydoğan, *Cezaevi Sonrası Denetimli Serbestlik Sürecindeki Hükümlülerin Suç, Damga ve Sosyal Dışlanma Bağlamında İncelenmesi*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 65.

²⁰ Giddens Anthony – Sutton, Philp W. *Sosyoloji*, (İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2016), 944.

²¹ Goffman, *Damga*, 31.

yakın olmadıkları fark ettiklerini söylemiştir. Ermeni kimliğini sonradan öğrenen görüşmecilerimden biri bu durumu ilk başlarda kabullenemediğini ifade etmektedir:

Belki geçmişte küçükken idrak etmediğimiz bazı olumsuz durumlar olmuş olabilir. Hani senin halkın budur, sen Ermenisin gibi durumlar olmuş olabilir. Ben küçükken Ermeni olduğumu kabul edemiyordum. Ben diyordum ben Müslüman'ım, annem babam Müslüman. Ancak ben iyiyle kötüyü doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilecek yaşa geldiğimde fark ettim ki ben kendi kendime eziyet etmişim. Yani bana Ermenisin deseler ne olacak padişahsın deseler ne olacak. Bunun farkına vardım ben. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Damgalı birey varsayılan kimliği ile fiili kimliği arasında bir uyumsuzluk yaşadığı durumda kabul görmediği bir dünyaya göğüs germek durumunda kalır. Bu durumda ilk olarak herkes gibi saygı görmeyi ve dikkate alınmayı hak ettiği beklentisi içerisinde olur. Goffman bu durumu *kabullenme* olarak ifade etmektedir. Damgalı bireyin bu beklentisi gerçekleşmediği durumda da doğuştan sahip olduğu damgayı zamanla öğrenmeye ve içselleştirmeye başlaması gibi tepkiler ortaya çıkar. Nitekim araştırmada bazı Müslüman Ermenilerin, kendileri için kullanılan *dönme* ve *bavfille (babası kâfir)* damgalarını içselleştirdikleri görülmüştür. Dönme ve bavfille olarak etiketlenen araştırma grubunun öncelikle dini açıdan dışlandığı görülmektedir. Nitekim sahada Müslüman Ermeniler için (Müslüman Ermenilerin kendileri hariç) başına bir etiket koymadan *Müslüman* diyen kimse olmamıştır. Araştırma grubunun özellikle bu damgalarla anılmaları, onların samimi bir şekilde Müslüman olduklarına dair toplumun sahip olduğu bir şüphe ve güvensizlik olduğunu veya kabullenmeme ve dışarıda tutma kaygısını göstermektedir. Zira Osmanlı devletinin son dönemlerinde Ermenilerle yaşanan kötü tecrübelerin etkileri, her ne kadar toplum tarafından itiraf edilmese de bu tür ilişki biçimlerinde ortaya çıkmaktadır. Bu etiketlemelere maruz kalan Müslüman Ermeniler de bununla baş etmenin ve dini kimliklerini belirginleştirmenin bir ifadesi olarak Müslimin ismini kullanmayı tercih etmişlerdir.

Müslüman Ermeniler *soy* anlamında kendilerini Ermeni görmelerine rağmen Araplıklarını ve Araplığa dair aidiyetlerini sık sık vurgulamışlardır. Etnik aidiyet anlamında kendilerini Arap veya Kürt gören bu etno-dini grubun *soy* anlamında kendilerini Ermeni görmeleri etnik kimliklerin kültür ile yakından ilişkisini göstermektedir. Etnik kimliğin sosyal inşa sürecinde din, toplumdaki sosyal davranış kalıplarının oluşmasında, değer ve semboller kazanmasında önemli işlevlere sahiptir. Nitekim etnik kimlik ile din arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak araştırma grubunun zamanla Müslümanlık üzerinden Araplaştığı da söylenebilir. Bölgede yaşayan Arapların hepsinin Müslüman olması din değişimi yaşamış Ermenilerin dini aidiyetin bir göstergesi olarak kendilerini Arap hissetmeleri sonucunu verdiği de ifade edilebilir. Bu meyanda Müslüman Ermenilerin bir kısmı Ermeniliklerinin hem anne hem de baba tarafından geldiğini çok azı ise baba tarafından olan bir soydan geldiğini belirtmektedirler.

3.2 Müslüman Ermenilerde Dindarlık

Dinin toplumsal işlevlerinden önceki bölümde bahsedilmiştir. Dayanışma, toplumsal kontrol, gaye kazandırma, kimliklendirme, ayırıştırma ve uzlaştırma gibi işlevler dinin sosyal işlevlerinden bazı olarak sıralanmaktadır. Bu çalışmada dinin uzlaştırma/barıştırma ile kimliklendirme fonksiyonlarının Müslüman Ermenilerin dindarlıklarına nasıl yansıdığı irdelenmeye çalışılmıştır. Müslüman Ermenilerin, Ermeni olmayanlar ile kurdukları toplumsal ilişkilerde dinin uzlaştırma işlevi gördüğü tespit edilmiştir. Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından Ermenilerin dindarlıklarının nasıl görüldüğü meselesi araştırmanın irdelediği bir diğer konudur. Çalışmanın yürütüldüğü Muş ve Hasköy ilçelerinde Müslüman Ermenilerin, Ermeni olmayan Müslümanlara oranla daha fazla dindar görüldüklerine dair verilere ulaşılmıştır. Bazı Müslüman Ermenilerin Müslüman olduklarını ispat etmenin ve kendileri

hakkındaki damgalama biçimleriyle baş etmenin bir yolu olarak dindar görüldükleri gözlemlenmektedir. Nitekim yas evlerine, taziye evlerine gitme konusunda hassas davranan bu kişiler, türbe ziyaretleri gibi popüler dindarlık biçimlerini benimsedikleri bilinmektedir. Müslüman Ermenilerin, namazlara ve nafil namazlara daha fazla dikkat ettiklerini, namaz kılmak dışındaki oruç tutmak, zekât vermek gibi diğer ibadetlere de düşkün olduklarını ifade edenler olmuştur:

Ben kendi adıma şunu söyleyeyim mesela bizim dedelerimiz Ermeni'dirler. Onları görmedik, ancak biz elhamdulillah Müslüman olarak doğduk. Çünkü bizim çevremizde buralı, yerli Müslüman insanlar var. Ezan okunduğunda ben kalkıp namaza gidiyorum. Onlara deyince onlar biz kıldık veya sonra kılacağız diyip sen git diyorlar. Yani mesela Ramazan ayında orucunu bozanlar var. Hani bunun sebebini bilmiyorum sonradan Müslüman olduğumuz için mi ama ben kendimi bildim bileli biz ailemizden böyle gördük. (Öğretmen, 30 yaş, Muş)

Dini yaşayış açısından Ermeni olmayan Müslümanlara yönelik bu eleştirilerin, görüşmeci açısından dindarlık düzeyini pekiştiren bir boyutu olduğu söylenebilir. Hasköy'de esnaflık yapan başka bir Müslüman Ermeni, kendini diğer insanlardan dini anlamda farklı görmediğini ifade etmiştir:

Ben şimdi şunu söyleyeyim kimse kimseyi birbirinden farklı göremez. Yani herkes her şeyi kendisi için yapar. Kendi ahreti için yapar. Yani ben birine bakıp hareket etmem, o özentidir. Ben özentisi sevmem. Sadece nedir yani ben sadece Allah'tan korkan bir insanım. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Ermenilik hakkındaki “Ermenilik eşittir Hıristiyanlık” algısından ve Ermenilerin etnik kimliklerinden kaynaklı dezavantajlı duruma karşı Müslüman Ermenilerin dini inanç ve yaşayış açısından daha hassas davrandıkları söylenebilir. Ermenilerin daha dindar olmalarından kastedilen şey, gündelik ve sosyal hayatın içinde namaz kılmak, kurban kesmek, türbe ziyareti yapmak gibi dindarlığın görünür biçimlere olan bu ibadetleri yapmalarındaki hassasiyetlerdir. Bu durum dinin uzlaştırma işlevinin Müslüman Ermenilerin toplumsal ilişkilerinde ne derece önemli bir fonksiyona sahip olduğunu göstermektedir. Dinin kimlik kazandırma fonksiyonunun, Müslüman Ermenilerin azınlık durumunda yaşadıkları toplumda çok önemli bir işlevi olmuştur. Müslüman Ermenilerin dindarlık düzeyleri gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinde belirleyici bir faktördür. Hatta öyle ki Müslümanlığı benimsememiş ya da benimseme bile dindarlık düzeyi düşük olan Ermenilerin toplumda saygınlıklarını kaybetme kaygısı yaşadıkları görülmektedir. Nitekim görüşmelerden Ermeni olmayan Müslümanların, bölgede yaşayan Müslüman Ermenilerin toplumda sosyal ve kültürel anlamda var olabilmeleri için dinin sosyal düzen içerisinde belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmeleri gerektiğini; aksi takdirde topluma tutunamayacaklarını ifade etmeleri bu yaklaşımı destekler niteliktedir:

Burada Müslümanlığı benimseyenler, içselleştirenler buraya ayak uyduruyorlar. Burada yaşantılarına devam edebiliyorlar. Benimsemeyenler göç ediyorlar, tutunamıyorlar. (Esnaf, 40 yaş, Muş)

Müslüman Ermenilerin dindarlık düzeylerinin yüksek olmasını sadece bu nedenler üzerinden anlamaya çalışmak eksik olacaktır. Nitekim Hasköy'de yaptığımız bir mülakatta bir görüşmeci bu konu hakkında farklı bir bakış açısı getirmiştir:

Bence şöyle bir örnekle açıklayayım; şimdi biri anne babasından öğrenir, kıymetini bilmez. Biri de bir kırılma noktasıyla birlikte Müslüman olur, ondan sonra dört elle yine sarılır dine. Mesela sadece dindarlıkları için geçerli değil ticaretle de bizden daha iyidirler, dört elle sarıldıkları için. Yani kendi kişisel işlerini, ekonomik işlerini çok iyi yapıyorlar. En basitinden evinin bahçesini yaptığında özene bezene evinin bahçesini yapar, çitini

çeker. Bunu herkes görüyor ve söylüyor yani mesela bir elmayı nimetin kıymetini bilerek farkında olarak bunu yapar. (Esnaf, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Sonradan Müslüman olmuş, başka bir deyişle din değişimi yaşamış bir etno-dini grup olan Ermenilerin özellikle siyasal bazı kırılma noktalarından sonra Müslüman olmaları, dine dört elle sarılmalarının bir başka sebebi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Araştırma alanında bazı görüşmeciler, Ermenilerin etnik kimliklerinden kaynaklı olarak, ticarete ve yaptıkları başka diğer işlerde de dindarlıkları gibi iyi olduklarını ifade etmiştir:

Aslında bunun sebebi Ermenilerin eskiden beri zanaatkâr olmaları yani ticaretin içinde olmaları çalışkan olmaları. Yani her milletin kendine ait bazı özellikleri olabiliyor. Biz de şu an onu sürdürüyoruz bu özellikler kalıtsal olarak bize de sirayet etmiş. (Esnaf, 36 yaş, Sason: Merkez)

Etnik kimliklerin sosyal inşa sürecinde din, toplumdaki sosyal davranışların meydana gelmesinde, değer ve semboller kazanmasında, kültür ise etnik kimliğin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Sason merkezde Müslüman bir Ermeni'nin, Ermenilerin diğer Müslümanlara oranla dindarlık düzeylerinin yüksek olmasının sebepleri konusundaki görüşleri, din ile etnik kimlik arasındaki karşılıklı ilişkiyi gösterir niteliktedir.

3.3 Müslüman Ermenilerde Popüler Dindarlık Biçimleri

Dindarlık özü itibariyle belli bir dinin tecrübe edilmesi sonucu beliren bir olgudur. Bu olgunun toplumda tecrübe edilen yönlerinden biri popüler dindarlıktır. Popüler din, kabaca Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslam gibi kitabi dinlerde, kurumsal olmayan inanç, ritüel ve pratikleri tanımlamada kullanılan bir terimdir.²² Popüler dindarlık biçimlerine örnek olarak nazar, muska, cin çarpması, fal, büyü, türbelerde dilekte bulunma, çaput bağlama gibi hususlar zikredilebilir. Popüler din, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi evrensel dinlerde ortaya çıkabilir ve çok tanrılı dinlerden bu yüksek tipli evrensel dinlere girenler eski inanışlarını örtülü bir şekilde sürdürebilirler. Nitekim Müslüman Ermenilerin Hıristiyanlık dinine ait inanışlarını, benimsedikleri yeni dinlerinde de gerek örtülü gerek açıktan sürdürdükleri görülmüştür. Halk kitlelerinin sahip olduğu popüler din anlayışlarının toplumda bir takım gizli ya da açık fonksiyonlara sahiptir. Bundan dolayı popüler dindarlığın sosyal hayat içerisindeki fonksiyonları, genelde sosyal bilimlerin özelde din sosyolojisinin ilgisini çekmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada popüler dindarlık konusu ele alınmıştır. Özellikle Müslüman Ermenilerin sahip olduğu popüler dindarlık biçimlerinin neler olduğu konusu irdelenmiştir.

Araştırma boyunca Ermenilerin popüler dindarlık biçimlerinin neler oldukları hakkında istenilen düzeyde bilgiye ulaşma imkânı olmasa da bazı sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışmaya başlamadan önce irdelenmek ve gözlemlenmek istenilen popüler dindarlık biçimlerinin sahada tam olarak karşılıklarının olmadığı görülmüştür. Muş ve Hasköy'de herkes tarafından bilinen ve ziyaret edilen türbe vb. mekanların azlığı da kısır gözlemler yapılmasına neden olmuştur. Araştırma yürütülen bölgede türbe ziyareti, muska yaptırma, büyü-sihir, nazar gibi inanç ve uygulamalar olmuştur. Araştırmanın bu kısmında Hasköy'de bir pazarlamacı, "Türbe ziyaretlerini yapıyor musunuz? Muska'nın fayda getireceğine inanıyor musunuz? Kandil gecelerini nasıl geçiyorsunuz?" gibi sorulara, bunların çoğuna duyarlı olduğunu yansıtan cevaplar vermiştir:

Mevlit uygulamalarını doğru bulurum ve katılırım. Ancak şeyh uygulamalarına karşıyım. Hatta bir gün babamım şeyhin elini öpmesine tepki gösterdim. Şeyhin bizden üstün olmadığını bizimle aynı

---

²² Mustafa Arslan, *Türk Popüler Dindarlığı*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), 56.

ancak bizden biraz daha fazla ilmi olabilir diye dedim. Türbe ziyareti yaparım. Mesela Veysel Karani'yi ziyaret ederim ancak medet ummam. Sadece ziyaret amacıyla giderim. Muska uygulamalarına karşı biriyim. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Müslüman Ermeni olan bir esnafa, “*Nazar, büyü, sihir gibi inançlarınız var mı?*” sorusu yöneltilmiştir. Görüşmeci Ermeni olmayan diğer Müslümanların sahip olduğu inanç ve uygulamalardan farklı bir dindarlık yaşamadığını özellikle belirtmiştir. Dolayısıyla çoğu Müslüman Ermeni'nin hem dindarlık hassasiyetleri konusunda hem de popüler dindarlık uygulamalarına katılım konusunda toplumla uyum içinde olduğu söylenebilir:

Burada Müslüman olan insanlar hangi İslami anlayışa sahipse biz o anlayışa sahibiz. Yani nazara da inanıyoruz türbe ziyareti de yapıyoruz kemik de kırdırıyoruz. Geleneksel İslami anlayış neyse onu yaşıyoruz. Bazen yol üstündeki Zilan türbesine gidiyoruz. Bazen Siirt'teki Veysel Karani'ye gidiyoruz. Bazen Mardin'deki Sultan Şeymus'a gidiyoruz. Bazen Jehan türbesine gidiyoruz. Bazen Diyarbakır'daki sahabe türbelerine gidiyoruz. Mümkün olduğunca her perşembe veya bayramlarda mezar ziyareti yapıyoruz. Burada toplum ne yaşıyorsa biz de onu yaşıyoruz. Mesela bize de kurban var adak var zekât var yani inanç aynı uygulama aynı fark yok. Bayramlarımızı burada birlikte geçiriyoruz fark yok yani. (Esnaf, 36 yaş, Muş)

Müslüman Ermenilerde, kültürel uyum ile popüler dindarlık uygulamalarına katılım arasında bir ilişkinin varlığı da düşünülebilir. Popüler dindarlık uygulamalarının büyük bir kısmının topluca yapılan ortamlarda (türbe ziyareti gibi) gerçekleşiyor olması, Müslüman Ermenilerin dindarlıklarını görünür hale getirmektedir. Öğretmen adayı bir Ermeni, dini inançlarının zayıf olmasına rağmen aile içerisinde uygulanan bazı popüler dindarlık biçimlerine katıldığını belirtmiştir:

Ailede sıkı Müslümanlar da var tabii, namazında niyazında olanlar. Ancak bunlarda dini inanışları çok sıkı olmayanlara da kötü bakmıyorlar. Bizde bir kesim var mevlit falan verir yılın belli aylarında yapılır. Kurban kesilir biz bunlara katılırız. Aynı zamanda amcamla vs de oturur aynı masada şarap da içebiliriz. Bunu aileden kimse hor görmez. (Öğretmen, 26 yaş, Muş)

Büyü, nazar gibi popüler dindarlık uygulamalarının Müslüman Ermenilerin dindarlıklarında özellikle görünür olduğu tespit edilmemiştir. Araştırma grubunun büyü hakkındaki yaklaşımları ve büyüün dindarlıkları üzerindeki etkileri irdelendiğinde bu konu hakkında verilere ulaşılamamıştır. Büyü uygulamalarının Muş ve Hasköy'de yaygın veya görünür olmaması da araştırma alanında verilere ulaşmayı engellemiştir. Ancak muska yaptırmanın, mevlit ve türbe ziyaretlerinin araştırma bölgesinde en yaygın ve en görünür popüler dindarlık uygulamaları olduğu söylenebilir. Özellikle mevlit uygulamalarının kendini az dindar olarak gören Müslüman Ermenilerde bile rastlanan bir popüler dindarlık biçimi olduğu görülmüştür. Dindarlık meselesiyle yakından ilişkili olduğu düşünülen başka bir önemli nokta ise din değişimi yaşamış bir toplumun eski dini inanç ve geleneklerini sürdürüp sürdürmedikleridir. Nitekim toplumlar yeni bir dini kabul etmiş olsalar bile alışılmış şeyleri korur, eski dini inanç ve gelenekleri yeniliklere karşı mukavemet eder veya eski dinlerine ait inanç ve gelenekleri yeni dinleri içerisinde sürdürebilirler. Müslüman Ermenilerin de eski dini inanç ve geleneklerini belli noktalarda yeni dinlerinde sürdürdükleri görülmüştür:

Şimdi Muş'un köylerinde halen Ermeni kültürün veya dinin etkisiyle genç kızlar çeyizlik dantelli işlemeler yaptıklarında belki bilerek belki gelenekten kültürden belki de farkında olmadan haç motifli işlemeler yapıyor. Müslüman olsan da geçmişine ait dini izler bir şekilde kalıyor devam ediyor tamamen ortadan kalkmıyor. (Öğretmen, 35 yaş, Muş)

Yine Hasköy’de yapılan görüşmelerin birinde görüşmeci, Ermenilerin eski dinlerinden kalan bir uygulamanın halen devam ettiğini söylemiştir:

Hasköy’de bir gelenek var. Ermenilerden kalan, gelen bir gelenek olduğu söyleniyor. Bunu ben çocukluğumdan hatırlıyorum; öyle güzel zeki çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına kilden haç işareti yapılırdı. Bunu Müslümanlar da kendi çocuklarına yapardı. (Esnaf, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Görüşmecilerin bu ifadelerinden Müslüman Ermenilerin eski dini geleneklerinden kalma bazı inanç ve uygulamaları günümüze kadar korudukları ve sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Sason’un köylerinde haç motifinin işlendiği yapıların varlığı, Müslüman Ermenilerin bazı eski geleneklerini yeni din ve kültürlerinde de devam ettirdikleri anlamına gelmektedir. Hasköy’de güzel ve zeki çocuklara nazar değmesin diye yapılan uygulamanın din ve kültür arasındaki karşılıklı etkileşimin bir tezahürü olduğu düşünülebilir.

3.4 Müslüman Ermenilerde Kültür ve Gelenek

Din değişimi yaşamış toplumların eski/millî dinlerinden kaynaklı inanç ve uygulamalar yeni dinlerinde sürdürüp sürdürmedikleri konusu birçok çalışmada irdelenmiş bir meseledir. Ermenilerin de eski dini inanç ve geleneklerini Hıristiyanlık içinde de sürdürdükleri söylenebilir. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabulünden önce sahip oldukları bazı dinsel ve geleneksel inanç ve uygulamaları yeni dinlerinde sürdürdükleri görülmüştür. Diğer bir deyişle Ermenilerin Hıristiyanlığın kabulünden sonra da “Kiliselerin doğuya dönük olması, ayinlerde doğuya dönerek dua etmeleri, güneşe ait ilahiler okumaları, güneşe Allah’ın bir gözü denilmesi; Ermenilere İranlılardan intikal eden ağustos ayında kutlanan Vartepar (gül bayramı) bayramının Hıristiyanlıkta Tecelli-i İsa Yortusu olarak kutlanmaya devam edilmesi”²³ bunun örnekleri olarak sıralanabilir. Din değişimi yaşamış ve Müslüman çoğunluklu bir toplumda yaşayan bir etno-dini grup olan Müslüman Ermenilerin, eski dini inanç, kültür ve geleneklerini yeni dini kimliklerinde ne şekilde sürdürdüklerini ve bunu yeni kimlikleriyle ne şekilde özdeşleştirdiklerinin izleri sürülmüştür. Bununla ilgili olarak araştırılması planlanan konulardan biri de Müslüman Ermenilerin kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarının toplumun sahip olduğu hâkim kültürel inanç ve uygulamalardan ne düzeyde farklılıklar içerdiği meselesi olmuştur.

Hasköy’de öğretmen olan bir görüşmeci, Müslüman veya Hıristiyan Ermenilerin toplumda hâkim kültürden etkilenmelerini, Ermenilerin zamanla kendi millî kültürlerine yabancılaşmasına bağlamıştır:

Aslında bizim ailede kültür ve geleneklerinin iç içe geçmesinin sebebi içerisinde yaşadığın toplumda azınlıksan ve belli kaygıların varsa ister istemez toplumun kabul ettiği gelenek ve görenekleri içselleştirmek zorunda kalıyorsun zamanla. Kendi gelenek ve göreneklerini kişisel olarak sürdürebiliyorsun. Bu da bir yabancılaşmayı beraberinde getiriyor tabii. Benim bildiğim bunun sebebi de aslında şudur; insanlar rahatlıkla emin olduklarını ifade edemedikleri için Ermenilik, devlete ihanet ve bir hakaret olarak algılandığı için bizler kültürümüzü, geleneklerimizi bu yüzden sürdürememiştir. Mesela örneğin benim Samsunlu bir insanla hiçbir problemim olmaz ancak benim Ermeni olduğumu öğrendikten sonra bana karşı bir kin besleyebilir. Bundan dolayı insanlar sineye çekmişlerdir, korkmuşlardır Ermeni olduklarını ifade etmemişlerdir, geleneklerini sürdürmemişlerdir. (Öğretmen, 26 yaş, Muş)

---

²³ M. Sadi Koçaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, (İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990), 57.

Sayınca azınlık durumunda olan ve din değişimi yaşamış birçok grubun yaşadığı ortak problemlerden biri, azınlık olarak yaşanan toplumda hâkim kültürden etkilenmemesinin neredeyse imkânsız olmasıdır. Ancak din değişimi yaşamış bazı toplulukların hâkim kültür içerisinde sahip oldukları eski inanç ve geleneklerini sürdürdükleri de görülmüştür. Hatta bazı kültürel uygulamalarının toplumun diğer kesimlerini de etkilemeyi başardığı söylenebilir. Nitekim araştırmalar neticesinde Ermenilerin eski dinsel, geleneksel inanç ve uygulamalarını Müslümanlık içinde de muhafaza ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Hasköy’de esnaf olan bir görüşmeci de Ermenilerden kalan ve kendi kültürlerine de sirayet eden bir gelenekten bahsetmiştir:

Hasköy’de bir gelenek var. Ermenilerden kalan gelenek olduğu söyleniyor. Bunu ben çocukluğumdan hatırlıyorum öyle güzel zeki çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına kilden haç işareti yapılırdı. Bunu Müslümanlar da kendi çocuklarına yapardı. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Bu geleneğin Hasköy’de halen yaygın olarak devam eden bir gelenek olmadığı da öğrenilmiştir. Kimi görüşmecilere göre bu durum modernleşmeden kaynaklanırken kimilerine göre ise Müslümanlaşmaktan kaynaklanmaktadır. Sonuç olarak Müslüman Ermenilerin etnik kimliklerinden kaynaklı kültür ve geleneklerine tamamıyla yabancılaşmadıkları söylenebilir. Görüşmecilerin aktardıklarından anlaşıldığına göre Müslüman Ermeniler, bazı geleneksel uygulamaları sürdürmüşler hatta bu uygulamaların Ermeni olmayan Müslümanları da etkilediği görülmektedir. Bu da etnik kimlikleri farklı olsa bile aynı bölgede yaşayan toplulukların kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarının sürekli bir etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir. Kültürün etkileşime girdiği kurumların başında din gelmektedir. Kültür ve din arasındaki ilişkinin bir sonucu olarak Müslüman Ermenilerde olduğu gibi din değişimi yaşamış toplulukların eski dini, kültürel ve geleneksel inanç ve uygulamalarını yeni dinlerinde devam ettirdikleri görülmektedir.

3.4. Müslüman Ermenilerde Gündelik Hayat İlişkileri

Araştırma bölgesinde birlikte yaşayan Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki gündelik ve sosyal ilişkilerin nasıl olduğu meselesi, çalışmada irdelenmesi planlanan bir diğer konudur. Farklı etnik kimliklere sahip bu iki topluluğun gündelik hayatın akışı içerisinde ne gibi etkileşimler ve ilişkiler yaşadığı analiz edilmiştir. Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkileri anlamak için Ermeni kimliğinin diğerleriyle ilişkide rahatlıkla ifade edilip edilemediği irdelenmiştir. Ermeniliğin bir din (Hıristiyanlık) olarak görüldüğü bir toplumda, Ermeni etnik kimliklerini kolaylıkla dile getirip getiremediklerinin anlaşılması, farklı etnik kimliğe sahip iki topluluğun ilişkilerinin nasıl kurulduğunu anlamayı kolaylaştıracaktır. Müslüman Ermenilerin çok azı Ermeniliğini bilerek, isteyerek ve rahatlıkla ifade edebildiğini söylemişlerdir. Hatta çoğu Müslüman Ermeni’nin kendileri için Ermeni ismi yerine başka isimler kullandıkları görülmektedir. Bu durum bölgede birlikte yaşayan Ermenilerle Müslümanlar arasındaki ilişkilerin gerilimli yönünü göstermektedir.

Müslüman Ermenilerin Muş ve Hasköy’de gündelik hayat ilişkileri irdelenirken Müslüman Ermenilerin sosyal hayat içerisinde belirgin bir dışlanmışlık yaşayıp yaşamadıkları irdelenmiştir. Bu bağlamda yapılan görüşmelerde Müslüman Ermenilerin neredeyse hepsi belirgin bir dışlanmışlık hissetmediklerini ifade etmişlerdir. Bu durumu Ermenilerin Müslüman olmalarına bağlayan bazı görüşmeciler de olmuştur. Aynı etnik kimliğe sahip olan Müslüman ve gayrimüslim Ermenilerin kendi aralarındaki sosyal ilişkilerin neler olduklarının irdelenmesi bu bölümün başka bir teması olmuştur. Ermenilerin büyük kısmı dini farklılıklardan dolayı birbirlerine yaklaşımlarının kötü olmadıklarını ifade etmişlerdir. Ancak bazı görüşmeciler, Müslüman olmuş Ermenilerin Müslüman olmayan Ermeni akrabalarıyla bazı kaygılardan dolayı görüşmediklerini vurgulamışlardır. Son olarak, araştırma yapılan

bölgede Müslüman Ermenilerin kendi aralarındaki sosyal ilişkilerde dernek, cemaat gibi bir kurumlarının olmadığı gözlemlenmiştir. Hasköy’de Muş’un coğrafyası, tarihi ve Ermenileri hakkında bilgi birikimine sahip olan Müslüman Ermeni bir görüşmeci, Muş ovasında yaşayan Ermenilerin Ermeniliklerini rahat bir şekilde dile getiremediklerini aktarmıştır:

Şimdi ben senin derdini anladım sen şunu soruyorsun; Burada yaşayan Müslüman Ermeniler rahat rahat Ermeni olduklarını ifade edebiliyorlar mı? Rahat yaşayabiliyorlar mı? Ben Hıristiyan olacağım, Hıristiyan olarak yaşayacağım, diyebiliyorlar mı? Eski geleneklerini göreneklerini kültürlerini düğünlerini yaşayabiliyorlar mı? İbadetlerini yapabiliyorlar mı? Şunu söyleyeyim bunların hiçbir tanesini yapamazsın. Dışlanırsın, esnafsan esnaflıktan olur. Şimdi şunu söyleyeyim Müslümanlardan kaç sanat kuyumculuk demir çelik işletmecilik vs işlerini yapabiliyorlar? Çok az, Sence neden buradaki Ermeniler bunu sana öğretmiyorlar? Öğretirlerse zaten burada yaşayabilirler mi kalabilirler mi? Mesela tarihte biraz araştır bakalım Ermenilerin katliamdan kurtulma sebeplerini bir bak bakalım ya müzisyendir ya sanatkârdır ya kuyumcudur vs. (Memur, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Sahada, gündelik ve sosyal hayat ilişkileri hakkında, Müslüman Ermenilerin yaşadıkları toplumda genel olarak bir dışlanmışlık yaşayıp yaşamadıkları konusu araştırılmıştır. Bununla bağlantılı olarak da Müslüman Ermenilerin gündelik ve sosyal hayatta toplumun diğer üyeleriyle ilişkiler kurduğunda ne gibi zorluklar ve sıkıntılar yaşadıklarının izleri sürülmüştür. Öncelikle bu zorluk ve sıkıntıların anlaşılabilmesi için araştırma yürütülen bölgede *biz-siz-onlar* gibi keskin bir ayrımın toplumda ne düzeyde olduğu/yaşandığı gözlemlenmeye çalışılmıştır. Hasköy’de mahalle muhtarlarıyla yapılan görüşmede kendilerine, “*Hasköy’de Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasındaki ilişkilerde keskin sınırlardan bahsedebilir miyiz?*” sorusuna karşılık muhtarlardan biri o şekilde ayrımların olmadığını ifade etmiştir:

Kesinlikle diyemeyiz. Çünkü en basitinden kız alıp veriyoruz. Mesela geçen dönem Ak parti ilçe başkanımız onlardandı. Ben, ilişkilerimizde herhangi bir problem, keskin ayrımlar veya sınırlar yoktur diye düşünüyorum. Hatta büyük ticari ilişkilerimiz var bunlarla. Ticarete bizden daha iyidirler. Bu yüzden onlarla işler yapıyoruz. Yani sonuç olarak ticari ilişkilerimiz var, evlilik ilişkilerimiz var. Doğal olarak birçok ilişkimiz var yani. Bundan dolayı keskin sınırların olduğunu düşünmüyorum. (Muhtar, 37 yaş, Muş: Hasköy)

Keskin sınırların olmadığını söyleyen muhtarın, Müslüman Ermenileri ifade etmek için *onlar, bunlar* gibi kelimeleri tercih etmesi de üzerinde önemle durulması gereken bir durumdur. Çünkü Müslüman Ermeniler ile Ermeni olmayan Müslümanlar arasında keskin sınırların olmadığını söylerken bile bu ifadelerin kullanılması, muhtarın bahsettiği düzeyde bir birlikteliğin olmadığını çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte görüşmecilerin bu konu hakkında farklı yaklaşımlara sahip olmalarından yola çıkarak gündelik ve sosyal hayatta Ermenilerle kurulan ilişkilerde zaman zaman keskin sınırların olduğundan söz edilebilir.

Araştırma süresince Müslüman Ermeniler, gündelik ve sosyal hayat ilişkilerinde toplumun diğer üyeleri tarafından dışlanmadıklarını belirtmişlerdir. Hasköy’de esnaflık yapan görüşmeci, geçmişte bazı problemler olsa da şu an herhangi bir sıkıntı olmadığını söylemektedir:

Şu an öyle bir durum yok. Belki geçmişte küçükken idrak etmediğimiz bazı olumsuz durumlar olmuş olabilir. Hani senin halkın budur, sen Ermenisin gibi durumlar olmuş olabilir. (Pazarlamacı, 40 yaş, Muş: Hasköy)

Aynı etnik kimliğe sahip insanların sayıca azınlık durumunda oldukları bir toplumda ne tür sosyal ilişkiler geliştirdikleri çalışmamın bir diğer araştırma konusu olmuştur. Nitekim bölgede din değişimi yaşayıp Müslüman olmuş Ermenilerin Hıristiyan veya başka dine mensup Ermenilere oranla sayıca daha fazla olmaları ve aynı etnik kimliğe sahip olsa bile farklı dine mensup olmaları birbirlerine yaklaşımlarını belirleyen en temel iki etken olduğunu söylenebilir. Sosyal hayatı kuran bir diğer ilişki biçimi evliliktir. Bölge insanı ile Müslüman Ermeniler arasındaki sosyal bağlarının neler olduğu evlilik, akrabalık gibi ilişki biçimleri üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ermeni toplumunda evlenmek isteyen iki genç arasında evliliğe mâni bir durumun olmamasına dikkat edilmekte; genellikle başka millet veya mezhepten kimseyle evlenmek hoş karşılanmamaktadır. Buna rağmen nadiren de olsa başka mezhepler ve topluluklarla kız alıp verme durumları olmuştur. Özellikle Ermeniler ve Süryaniler Hıristiyan oldukları için zaman zaman birbirlerinden kız alıp vermişlerdir. Nitekim sahada Müslüman Ermenilerin büyük çoğunluğu Ermeni olmayan Müslümanlarla ilişkilerinin iyi olduğunu ifade ederken özellikle kız alıp verdiklerinin altını çizmişlerdir. Müslüman Ermenilerin hem kendi aralarında hem de diğer etnik gruplardan insanlarla kız alıp verdikleri gözlemlenmiştir. Ancak Hasköy’de esnaflık yapan ve Ermeni olmayan Müslüman görüşmeci, Ermeni kökenli kişilere kızını vermeyeceğini, aynı etnik ve dini kimliğe sahip akrabalarıyla kız alıp verdiklerini ifade etmektedir:

Hayır, kız alıp verme durumu yok. Köyde özünü koruyan değişmeyen tek aile biziz, hepimiz akrabayız. Bu yüzden %1 dışında dışarıya kız alıp vermeyiz. Yani biz çok birimize kırgın olsak da birimize sert olsak da böyle durumlarda birimize çok bağlıyız. Yani sonuç olarak ben vermem, çünkü benim kızım yok ama olsa da vermem. Çünkü Müslüman’a kızımı veririm. Tamam, Müslüman olmuş ama içini bilmiyorsun. Tamam, namaza gidip geliyorlar çok dindarlar ama çok temiz insanlardır. Ben şimdi size şöyle diyeyim şimdi bir Müslüman’ız. Başka bir yere bizi götürseler bizim içimizi ne kadar değiştirebilirler ki. Fikrimizi ne kadar değiştirebilir. Her gün Arakanda insanları kesiyorlar ama dinlerinden vazgeçmiyorlar. (Esnaf, 40 yaş, Muş)

Hasköy’de esnaflık yapan Müslüman bir Ermeni, sadece Ermenilerle değil, farklı etnik kimliğe sahip kişilerden de kız alıp verdiklerini söylemektedir:

Hayır yok. Mesela ben buranın yerlisi olan biriyle evliyim. Yani öyle bir durum yok. Biz de kız veriyoruz sana bunu söyleyen kimse demek bizi çekemiyor ya da bizim iyiliğimizi istemiyordur. Tabi eskiden bu tür durumların olduğu söyleniyor. Ancak şu an öyle bir şey yok. Aynı masadayız düğünümüz bir taziye bir, iyi ve kötü günde biriz. Bunun sebebi de şudur eski kafalar dediğimiz kişiler yavaş yavaş Allah rahmet eylesin vefat ediyorlar. Yeni kafalar dediğimiz gençler bir araya geliyor. Birlikteler ve bu tür problemler yavaş yavaş ortadan kalkıyor. Bu da o düşünceyi, ayrımcılığı yok ediyor. (Esnaf, 36 yaş, Muş: Hasköy)

Hasköy’de mahalle muhtarlarından ilçede yaşayan Ermenilerin kendi aralarında evlilik ilişkilerinin ne düzeyde olduğuna dair bilgiler elde edilmiştir. Muhtarlardan biri Müslüman Ermenilerin büyük oranda kendi etnik kimliklerine sahip olanlarla evlilik yaptıklarını, “Yüzde seksen oranında kendi akraba içlerinde evlilik yapıyorlar. Ancak dışarıdan da kız alıp veriyorlar.” (Muhtar, 37 yaş, Muş: Hasköy) şeklinde belirtmiştir. Muş merkezde yaşayan Müslüman bir Ermeni, kendi içlerinde akraba evliliğinin yaygın olduğunu ifade etmiştir:

Bizim ailede iç evlilik durumu var. Kız alıp verme durumları daha çok aile içerisindeki o dar çerçevede yapılmış. Dışarıya çok fazla kız alıp verilmemiş ama ben yabancı biriyle evlendim. (30 yaş, Muş).

Araştırmada ulaşılan bir diğer sonuç; Müslüman Ermenilerin evlilikte etnik aidiyete bağlılık tercihlerinin farklılık göstermesidir. Bu farklılığın ise birbirlerinden farklı kaygılara sahip olmalarıyla ilişkili olduğu söylenebilir. Özellikle Hasköy’de yaşayan Ermenilerin dini, gündelik ve sosyal hayatta toplumla uyum kaygısı güttüklerini ve bundan ötürü Arap Müslümanlarla evliliği önceliklediklerini ileri sürebilir. Bununla birlikte Hasköy’ün küçük bir yerleşim yeri (nüfusu yaklaşık 15.000) olması ve Ermenilerin azınlık konumunda olmaları (Müslüman Ermeni nüfusu yaklaşık 1000) da iç evlilik yapmayı sınırlandıran bir diğer sebep olarak düşünülebilir.

Sonuç ve Tartışma

Ermenilerin nasıl algılandığına yönelik elde edilen verilere göre, araştırma sahasında genellikle din merkezli bir bakış açısı hâkim olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle, Ermeniliğin Hıristiyanlıkla eş değer görülmesi en sık karşılaşılan durumlardan biridir. Türkiye’de yaşayan Rum, Süryani vb. etnik kimliklere yönelik genel algının böyle olduğu söylenebilir. Ermeniliğin etnik bir kimliğe karşılık geldiğini düşünün katılımcıların da azımsanmayacak sayıda olması, Ermeniliğin etno-dinsel bir kategori olarak değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Din odaklı Ermenilik algısı, Ermeniler ve bölge insanı arasındaki sosyal problemlerin sebeplerinden biri olarak zikredilebilir. Bu durum Ermenilerin toplum tarafından diğer Müslümanlar gibi tam olarak içselleştirilmediklerini de göstermektedir. Ermeniliğin kafirlik/fillelikle ilişkilendirilmesi, yakın geçmişte yaşananlara ilişkin hatıraların hafızalarda henüz diri olduğu anlamı taşımaktadır. Bu algıya rağmen araştırma sürecinde Müslüman Ermenileri geleneklerine sahip çıkan, asil ve dürüst insanlar olarak gören görüşmeciler de bulunmaktadır.

Müslüman Ermeniler, bölge insanı tarafından Dönme ve Bavfille (Babası Kafir) şeklinde isimlendirilerek etiketlenmektedir. Kendilerini etnik olarak Arap hisseden ve Müslüman gören Ermeniler, kendileri hakkındaki damgaların gündelik hayat ilişkilerinde bazı endişelere yol açtığı görülmektedir. Toplumla özdeş dinsel inanç aidiyetlerini vurgulayan Müslüman Ermeniler, sosyal endişelerini azaltmanın ve topluma ayak uydurmanın bir yolu olarak güvene dayalı ekonomik ilişkiler geliştirdikleri de ifade edilebilir. Nitekim araştırma alanında Müslüman Ermenilerin ekonomik ilişkilerinde düzenli ve tertipli kişiler olarak tanımlandıkları tespit edilmektedir. Müslüman Ermenilerle herhangi bir problem yaşanmadığı bölge insanı tarafından sık sık vurgulansa da Ermenilerin, çok inatçı, sert ve katı bir mizaca sahip olduklarının satır aralarında zikredilmesi, gündelik hayat ilişkilerinde zayıf bir dengenin gözetildiğini göstermektedir. Ermeniler hakkındaki bu tanımlamalar Erving Goffman’na ait bedensel, ahlaki ve kabilesel *damga* kavramının örnekleri olarak ifade edilebilir. Ermenilerin toplumda Hıristiyanlıkla eş değer görülmelerinin kabilesel damgayı, katı-sert mizaçlı ve inatçı olarak görülmeleri de ahlaki damgayı yansıttığı söylenebilir. Bu damgalamalar Müslüman Ermenilerin kendilerini dinsel açıdan içinde buldukları topluma ait hissetmelerinin önünde bir engel olduğu için Müslüman Ermeniler ‘Müslimin’ ismini kullanmayı tercih etmişlerdir. Dönme ve bavfille olarak etiketlenen araştırma grubunun öncelikle dini açıdan dışlandığı görülmektedir. Nitekim sahada Müslüman Ermeniler için (Müslüman Ermenilerin kendileri hariç) başına bir etiket koymadan *Müslüman* diyen kimse olmamıştır.

Araştırmada ulaşılan sonuçlardan bir diğeri, özellikle Hasköy ilçesinde yaşayan Müslüman Ermenilerin dindar olarak görülmeleridir. Camilerde daha fazla vakit geçirdikleri, ibadetlere daha düşkün oldukları, nafîle ibadetlerde daha titiz davrandıkları gibi ölçütler üzerinden Ermenilerin bölge insanından daha dindar oldukları iddia edilmiştir. Bunun yanı sıra öğretmen, doktor, muhtar vb. sosyal statüleriyle kendilerini topluma bu şekilde kabul ettirmiş ve bu statüleriyle saygınlık kazanmış Müslüman Ermenilerin dini inanç ve yaşayış hassasiyetlerinin bahsedilen ölçütler çerçevesinde daha düşük olduğu gözlenmiştir. Dindarlık düzeyleri düşük olan Müslüman Ermenilerin cami, yas evi ve

sohbet edilen çay evi gibi mekanlarda sosyal ilişkilerini sürdürdükleri bilinmektedir. Sosyal ilişkilerinde saygınlıklarını kaybetme kaygısıyla gündelik bağlar geliştirdikleri söylenebilir. Nitekim Müslüman Ermenilerin sosyal ve kültürel anlamda var olabilmeleri için dinin belirlediği kurallar çerçevesinde hareket etmeleri gerektiği, Ermeni olmayan Müslümanlar tarafından da vurgulanmaktadır. Müslüman Ermenilerin dindarlığında, türbe ziyareti, muska yaptırma, büyü ve nazar inanışları gibi popüler dindarlık biçimleri önemli bir yere sahiptir. Özellikle türbe ziyareti ve muska yaptırma gibi popüler dindarlık biçimlerinin Müslüman Ermeniler arasında yaygın olarak uygulandığı tespit edilmiştir. Popüler dindarlık biçimlerinin türbe ziyareti gibi kamusal ortamlarda gerçekleşiyor olması, Müslüman Ermenilerin dindarlıklarını görünür hale getirmiştir. Müslüman Ermenilerin geleneksel inanç ve uygulamalarının kendileri dışında kalan Müslümanların uygulamalardan farklı olmadığı görülmüştür.

Hem sayıca azınlık olan hem de din değişimi yaşamış olan bu etno-dini grubun toplumun hâkim kültüründen etkilenmemesinin neredeyse imkânsız olduğu söylenebilir. Buna rağmen din değişimi yaşamış bazı toplulukların hâkim kültür içerisinde eski inanç ve geleneklerini sürdürdükleri, hatta bazı kültürel uygulamalarının toplumun diğer kesimlerini de etkilediği ifade edilebilir. Bu durumun Muş Hasköy’de yaşayan Ermeniler için de geçerli olduğu tespit edilmiştir. Örneğin güzel, zeki ve çalışkan çocuklara nazar değmesin diye alınlarına haç işareti yapılması, Ermeni olmayan bazı Müslümanlar tarafından da uygulanmaktadır.

Etno-dini grupları konu edinen çalışmalarda toplumsal cinsiyet konusunun analiz edilebilmesi için, araştırma yapılan sahada kadınlara mirastan pay verme, kız çocuklarının eğitimi, çok eşlilik gibi toplumsal cinsiyet meselesinin anlaşılmasına yardımcı olan konuların özellikle kadın görüşmeciler üzerinden irdelenmesi gerekir. Ancak bazı kaygı ve endişelerden ötürü bu çalışmada problem edilen konular sadece erkek görüşmecilerden üzerinden analiz edilmiştir. Müslüman Ermenilerin toplumsal cinsiyet konusunda Ermeni olmayan Müslümanlardan ayrışıp ayrışmadıkları meselesi, bu çalışmanın veri elde edemediği önemli eksikliklerinden biridir. Bunun yanında diğer dini gruplar gibi Müslüman Ermenilerin de kentleşme, küreselleşme, teknolojik yayılma ve siyaset gibi Türkiye’de yaşanan ve bütün sosyal grupları dönüştüren süreçlerle irtibatlı olarak çeşitli araştırmalara konu edilmesi önemli bir ihtiyaçtır. Bu çalışma da bu yönde yürüme çabasının ilk aşaması olarak görülebilir.

Kaynakça

- Akçam, Taner. *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2014.
- Akçam, Taner. *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*. İstanbul: Su Yayınları, 2001.
- Aksoy, Gürdal. *Dersim: Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Akşit, Bahattin vd. *Türkiye’de Dindarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Aktay, Yasin. *Türk Dininin Sosyolojik İmkânı: İslam Protestanlığı ve Alevilik*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Anthony, Giddens- W. Sutton, Philp. *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2016.
- Arslan, Mustafa. *Türk Popüler Dindarlığı*. İstanbul: Dem Yayınları, 2004.
- Aslan, Esra. *Şehirleşme ve Din: Diyarbakır’da Kadın Dindarlığı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Aydoğan, Ramazan. *Cezaevi Sonrası Denetimli Serbestlik Sürecindeki Hükümlülerin Suç, Damga ve Sosyal Dışlanma Bağlamında İncelenmesi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bozkurt, Veysel. *Değişen Dünyada Sosyoloji*. Bursa: Ekin Yayınevi, 2017.
- Büyüköztürk, Şener vd. *Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2016.
- Can, Serdar. *Nenemin Masalları*. İstanbul: Nisan Yayıncılık, 2015.
- Çelik, Adnan- Dinç, Namık Kemal. *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakır*. İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2015.
- Çetin, Fethiye. *Anneannem*. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2016.
- Ertaş, Kasım. *Sosyo-Kültürel Açından 19. Yüzyılda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- George, A.Bournoutian. *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Ender Abaoğlu ve Ohannes Kılıçdağı, Ankara: Aras Yayıncılık, 2016.
- Geray, Haluk. *Toplumsal Araştırmalarda Nicel ve Nitel Yöntemlere Giriş*. Ankara: Ütopya Yayınevi, 2017.
- Gezik, Erdal. *Dinsel, Etnik ve Politik Sorunlar Bağlamında Alevi Kürtler*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Goffman, Erving. *Damga*. Çev. Şerife Geniş, Levent Ünsaldı, Ankara: Heretik Yayıncılık, 2014.
- Güleç, Melda Medine. *Sosyolojik Açından Türk Halk Dindarlığı*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Gültekin, Ahmet Kerim. *Tunceli’de Sünni Olmak*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2010.
- Günay, Ünver- Çelik, Celalettin. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi*. Adana: Karahan Kitapevi, 2006.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Günay, Ünver. *Erzurum ve Çevre Köylerinde Dini Hayat*. İstanbul: Erzurum Kitaplığı, 1999.
- James, William. *Dinsel Deneyimin Çeşitleri*. Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Yayıncılık, 2017.

- Keskin, Necat. *Akışkan Kimlikler: Etnik ve Dini Kimlik Arasında Becirman Seyyidleri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Kimberly, Hart. *Modernliği Dokumak: Bir Batı Anadolu Köyünde Hayat, Aşk, Emek*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Koçaş, M. Sadi. *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1990.
- Köse, Hulusi vd. *Ermeni Müslüman İlişkileri: Kronolojik Bir Bakış*. İstanbul, 2015.
- Kümbetoğlu, Belkis. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*. Ankara: Bağlam Yayıncılık, 2015.
- L. Berger, Peter. *Kutsal Şemsiye*. çev. Ali Çoşkun, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- L. Berger, Peter, *Sosyolojiye Çağrı*, çev. A. Erkan Koca, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Laure, Marchand- Perrier, Guillaume. *Türkiye ve Ermeni Hayaleti: Soykırımın İzinde Adımlar*. çev. Renan Akman, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Macionis, John. *Sosyoloji*. çev. Vildan Akan, Ankara: Nobel Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Marshall, Gordon. *Sosyoloji Sözlüğü*. çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2005.
- Mıgırdıç, Margosyan. *Söyle Margos Nerelisen?*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Mıgırdıç, Margosyan. *Gâvur Mahallesi*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkler, Türkiye ve İslâm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Okumuş, Ejder. *Din ve Kültür*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder. *Dinin Gölgesinde*. Ankara: Maarif Mektepleri Yayınları, 2017.
- Oran, Baskın. *Etnik ve Dinsel Azınlıklar*. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2018.
- Oran, Baskın. *Türkiye’de Azınlıklar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Özyürek, Esra. *Müslüman Olmak Alman Kalmak*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Richard, G. Hovannisian. *Tarihi Kentler ve Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016.
- Seyfeli, Canan. “Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Ermeni Paganizminde Tapınak ve Tapınım”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(2009), 1-10.
- Seyfeli, Canan. *Ermeni Kilisesi’nde Sakramentler*. Konya: Çizgi Kitapevi Yayınları, 2015.
- Stephane, Dufoux. *Diasporalar*. çev. Işık Ergüden, İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2011.
- Taşgın, Ahmet. *Dile Gelen Alevilik*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2013.
- Taşgın, Ahmet. *Diyarbakır ve Çevresindeki Türkmen Alevilerinde Dini Hayat*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2003.
- Taşgın, Ahmet vd. *Süryaniler ve Süryanilik 1.2.3*. Ankara: Orient Yayınları, 2005.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1995.
- Yaman, Ömer Miraç. *Apaçi Gençlik*. İstanbul: Bir Yayıncılık, 2016.
- Yapıcı, Asım. *Din Kimlik Ön Yargı Biz ve Onlar*. Adana: Karahan Yayınları, 2004.
- Yeşilmen, Halit. *Mahallemiler ve Ebruli Kültürün Ağırbaşlılığı: Değişim Kültür Din*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2017.

- Yıldırım, Ali- Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.
- Yılmaz, Altuğ. *Müslümanlaş (tırıl)mış Ermeniler Konferansı*. İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları, 2015.